

Úvodní lekce

Latina jako jazyk

Latina je indoevropský jazyk a patří do skupiny tzv. italických jazyků. Indoevropské obyvatelstvo přišlo do Itálie na přelomu 2. a 1. tisíciletí. Latina byla původně jazykem obyvatel oblasti kolem Říma, které se nazývá Latium. Společně s expanzí Říma se rozšířila nejen po Apeninském poloostrově, ale na řadu dalších území, např. na území dnešní Francie nebo Španělska. Zejména v západní části římské říše postupně překryla jazyky původních obyvatel. Z latiny vznikly na těchto územích románské jazyky. Ve východních částech římské říše se většinou neprosadila, protože zde měla pevné místo řečtina, která byla jazykem vyšší kultury a vzdělanosti.

Zejména ve středověku byla latina jazykem církve a kultury. Postupně se vedle ní začaly prosazovat národní jazyky, některá díla (např. vědecká) se však latinsky psala i v novověku.

Během dlouhé historie se latina jako jazyk proměňovala. Rozlišuje se několik období jejího vývoje, která v hrubých rysech dělení na období v historii literatury. Dělení je však pouze přibližné, protože hranice mezi jednotlivými obdobími nejsou ostré.

- Archaická latina: od počátků (první nápisy pochází ze 7. stol.) do 1. stol. př. Kr.
- Klasická latina: 1. stol. př. Kr. až období kolem přelomu letopočtu.
- Latina stříbrného období: od konce klasického období do přibližně roku 200 po Kr.
- Pozdní latina: přibližně od roku 200 po Kr. až do období konstituování středověké latiny (konvenčně se umísťuje na přelom 8. a 9. stol.)

Klasická latina, která se pokládá za vrchol latinského jazyka, se zakládá na jazyku několika klasických autorů, zejména Cicerona. Je tedy do jisté míry abstrakcí, která byla později předávána prostřednictvím gramatiků. I v klasických textech lze totiž najít odchylky od systému pravidel. Znalost pravidel klasické latiny je však nezbytným základem a referenčním rámcem pro studium latiny jiných období.

Výslovnost, abeceda, přízvuk

Latinská abeceda vychází z řecké alfabety. Písmo se do Říma dostalo prostřednictvím Etrusků.

VÝSLOVNOST

Výslovnost latiny většinou používaná v České republice je tzv. středověká, zakládá se tedy na výslovnosti latiny ve středověku (např. Cicero se čte jako [cicero]).

V řadě evropských zemí se však uplatňuje tzv. výslovnost restituovaná, která se snaží se co nejvíce přiblížit předpokládané výslovnosti v období klasické latiny (např. Cicero se čte jako [kikero]). Přednostně se budeme věnovat středověké výslovnosti, ve výkladu však bude upozorněno na nejdůležitější rozdíly s výslovností restituovanou.

V latině jsou stejně jako v češtině samohlásky (vokály), dvojhlásky (diftongy) a souhlásky (konsonanty).

VOKÁLY

Latina má 5 krátkých a 5 dlouhých vokálů, které se vyslovují stejně jako v češtině. Délka se zapisuje vodorovnou čárkou nad vokálem.

a	ā
e	ē
i	ī
o	ō
u	ū

Délky se však objevují pouze v učebnicích či školních čítankách. Římané délky nezaznamenávali, a proto nejsou uvedeny ani v edicích originálních textů. Pokud je nutné zdůraznit, že je některý vokál krátký, napíše se nad něj oblouček, např. ā.

Měkké „i“ se v sousedství jiného vokálu vyslovuje jako [j] nebo [ij] (např. *Italia* [Italija]). Mezi dvěma vokály se vyslovuje jako [jj] (např. *maior* [majjor] „větší“).

Měkké „i“ neměkčí výslovnost předchozího d, t, n, skupiny *di, ti, ni* se tedy vyslovují tvrdě [dy], [ty], [ny].

Tvrdé „y“ se objevuje pouze ve slovech přejatých z řečtiny a nepatří do základního souboru latinských vokálů.

DIFTONGY

Latina má tyto diftongy:

diftong	středověká výslovnost	restituovaná výslovnost	příklad (stř. výslovnost)
ae	[é]	[ae / ai]	<i>maestus</i> [méstus] „smutný“
oe	[é]	[oe / oi]	<i>poena</i> [péna] „trest“
au	[au]	[au]	<i>aurum</i> [aurum] „zlato“
eu	[eu]	[eu]	<i>eheu</i> [eheu] „ach“

Diftong *eu* se neobjevuje příliš často.

Nemá-li se *ae* nebo *oe* vyslovovat jako dvojhláska, naznačuje se tato skutečnost pomocí znaku *ē* nebo *ë*, tedy *aē*, *aë* (např. *aēr* „vzduch“) a *oē*, *oë* (např. *poēta* „básník“). Často se rovněž jedná o slova řeckého původu.

KONSONANTY

Latina má méně konsonantů než čeština, chybí jí zejména č, š, ž, dž, ř, ň.

Mnoho latinských konsonantů vyslovujeme stejně jako v češtině: b, d, g, p, f, m, n, l, r.

Mezi konsonanty, které se buď vyslovují odlišně, nebo je třeba k nim doplnit další komentář, patří:

Konsonant h

Konsonant *-h-* sice vyslovujeme stejně jako v češtině, v klasické latině se však pravděpodobně vyslovoval velmi slabě, jako určitý přídech.

Konsonant v

Konsonant *-v-* je ve středověké výslovnosti stejný jako české (labiodentální) [v], kdežto v restituované výslovnosti se vyslovuje obouretně, podobně jako anglické *w*. V klasické latině se v písmu zapisovalo stejně *-u-* a *-v-* pomocí znaku *V*. V moderních edicích klasických textů se někdy naopak používá společný znak *-u-*.

Konsonanty x a s

Konsonanty *x* a *s* se vyslovují nezněle [ks], [s]. Ve středověké výslovnosti však skupina *ex* následovaná vokálem získává znělost: [gz] (např. *exemplum* [egzemplum] „příklad“). Konsonant *s* mezi dvěma vokály se stává znělým [z] (např. *nāsus* [názus] „nos“). V restituované výslovnosti zůstávají i v těchto případech oba konsonanty neznělé.

Skupina su a ngu

Skupina *su* a *ngu* se vyslovuje jako [sv] a [ngv] (např. *suāvis* [svávis] „sladký“, *lingua* [lingva] „jazyk“)

Skupina qu

Skupina *qu* se vyslovuje jako [kv], např. *quis* [kvis] „kdo“.

Po konsonantu *q* v latině vždy následuje *-u-*, nikdy nemůže stát samostatně.

Konsonant c

Konsonant *c* se vyslovuje jako:

[k]:	před a, o, u na konci slova před jiným konsonantem	<i>causa</i> [kauza] „důvod“, <i>cōnsul</i> [kónzul] „konzul“, <i>cūra</i> [kúra] „péče“ <i>sīc</i> [sík] „tak“ <i>facta</i> [fakta] „činy, skutky“
[c]:	před e, i, ae, oe	<i>Cicero</i> [Cicero], <i>caelum</i> [célum], <i>coepī</i> [cépí] „začal jsem“

Ve zdvojeném *-cc-* se první *-c-* vždy vylovuje jako [k] (následuje za ním konsonant) a druhé *-c-* podle toho, co za ním následuje:

- *accūsō* [akúzó] „obviňuji“
- *ecce* [ekce] „ejhle, hle“

V restituované výslovnosti se všechna *c* vyslovují jako [k] (např. *Cicero* [Kikero], *Caesar* [Kaesar]).

Písmeno *k* se v původní latinské slovní zásobě vyskytuje pouze ve slově *Kalendae* „Kalendy, první den v měsíci“.

Skupina ti

Následuje-li po skupině *-ti-* vokál nebo diftong, vyslovuje se jako [ci], např. *dīvitiae* [dývicié] „bohatství“.

Výslovnost [ty] zůstává zachována v těchto případech:

- *-i-* ve skupině *-ti-* je dlouhé přízvučné (viz níže), např. *tōtīus* [tótýus] „celého“;
- skupina *-ti-* následuje po s, t, x, např. *ōstium* „ústí“, *Atticus*;
- skupina *-ti-* se vyskytuje ve slově řeckého původu

V restituované výslovnosti se *-ti-* vždy vyslovuje [ty].

Konsonanty řeckého původu

Ve slovech přejatých z řečtiny se mohou objevit tyto konsonanty:

- *z*: vyslovuje jako [z], např.
- *ph*: vyslovujeme jako [f], ačkoliv původně se jednalo o p s přídechem (s určitým náznakem hlásky h), např. *philosophia* [filozofia] „filozofie“
- *th*: vyslovujeme jako [t], např. *theātrum* [teatrum] „divadlo“
- *rh*: vyslovujeme jako [r], např. *rhētor* „řečník“

Mezi aspirované souhlásky (tj. s přídechem) patří také *ch* [kh], které však vyslovujeme jako [ch], viz výše.

ODLIŠNOSTI MEZI ČESKOU A STŘEDOVĚKOU LATINSKOU VÝSLOVNOSTÍ

		středověká výslovnost	příklad
ae		[é]	<i>maestus</i>
oe		[é]	<i>poena</i>
oë / oē		[oe]	<i>poëta</i>
	c + a, o, u	[k]	<i>causa, cōnsul, cūra</i>
	c + e, i, ae, oe	[c]	<i>Cicero, caelum, coepī</i>
	c na konci slova	[k]	<i>sīc</i>
ti	ti + vokál, diftong	[ci]	<i>dīvitiae</i>
	tī	[ty]	<i>tōtīus</i>
	s, t, x + ti	[ty]	<i>ōstium, Atticus</i>
su	su + vokál / diftong	[sv]	<i>suāvis</i>
ngu	ngu + vokál / diftong	[ngv]	<i>lingua</i>
qu		[kv]	<i>quis</i>
ex	ex + vokál	[egz]	<i>exemplum</i>
s	vokál + s + vokál	[z]	<i>nāsus</i>
ph		[f]	<i>philosophia</i>
th		[t]	<i>theātrum</i>
rh		[r]	<i>rhētor</i>

PŘÍZVUK

Zatímco v češtině je přízvuk na první slabice, v latině může být na různých slabikách. Přízvuk se v latině vězně nezapisuje, je-li třeba ho naznačit či zdůraznit, používá se čárka (např. *é*, *é́*).

Důležitým faktorem pro pozici přízvuku v latině je délka slabik. Slabika může být dlouhá:

- **přirozeně:** obsahuje dlouhý vokál nebo diftong
- **pozicí:** je uzavřena skupinou dvou nebo více konsonantů (*x* se počítá za dva konsonanty, *qu* za jeden, *h* se za konsonant nepočítá).

Výjimkou z druhého pravidla je tzv. skupina *mūta cum liquidā*, tj. skupina, kde na prvním místě stojí *p, b, d, t, c, g* a na druhém *r, l*. Tyto slabiky jsou v klasické próze pokládány za krátké, v poezii mohou být krátké i dlouhé (tzv. *syllaba anceps* „obojetná slabika“).

V přízvukování latinských slov se uplatňuje tzv. penultimové pravidlo (tj. pravidlo předposlední slabiky).

- Je-li předposlední slabika dlouhá nebo jedná-li se o dvouslabičné slovo, je na ní přízvuk (např. *óm̄nēs* „všichni“, *monḗtur* „je napomínán“, *contḗndō* „zápasím“).
- Je-li předposlední slabika krátká, je přízvuk na třetí slabice od konce (např. *fḗmina* „žena“).

Jednoslabičná slova mají přízvuk v případě, že se nejedná o příklonky (slova bez přízvuku, která se opírají o předchozí slovo).

Latina a její gramatika

Latina je velmi blízká češtině ve způsobu, jakým vyjadřuje vztahy mezi jednotlivými členy věty. Jména (podstatná, přídavná, zájmena) se skloňují a slovesa časují. Tento systém je doplněn předložkami a dalšími slovy s gramatickou funkcí. Díky tomu nemá latina pevně daný slovosled ani nemusí povinně vyjadřovat podmet věty (jako např. angličtina).

V latině lze rozeznat deset slovních druhů (římszí gramatici však uváděli devět, protože nepočítali částice jako samostatný slovní druh). Latinské názvy některých z nich jsou běžnou součástí lingvistické mezinárodní terminologie, a je proto nutné se je naučit.

Český název	Latinský název	Lingvistický termín
Podstatné jméno	nōmen substantivum	substantivum
Přídavné jméno	nōmen adiectivum	adjektivum
Zájmeno	prōnōmen	pronomen
Číslovka	numerāle	
Sloveso	verbum	verbum
Příslovce	adverbium	adverbium
Předložka	praepositiō	prepozice
Spojka	coniunctiō	
Částice		partikule
Citoslovce	interiectiō	interjekce

Substantiva, adjektiva, zájmena a některé číslovky se skloňují, slovesa se časují. Ostatní slova jsou neohebná. Příslovce se však mohou stupňovat (srov. české „dobře – lépe – nejlépe“).

Substantiva se dělí do pěti tříd, tzv. **deklinací**, a **slovesa** do čtyř tříd, tzv. **konjugací**. Každá z těchto tříd má svůj způsob skloňování nebo časování.

K prvním třem deklinacím substantiv patří také adjektiva. Zájmena mají své vlastní skloňování, které se však podobá skloňování substantiv a adjektiv.

Jména a slovesa jsou charakterizována tzv. gramatickými kategoriemi, mezi které patří např. rod, číslo, pád, čas, způsob atd.

ÚVOD DO DEKLINACE

Latina má šest pádů, dvě čísla a tři rody. Jejich názvy jsou rovněž součástí mezinárodní terminologie, a proto je nutné se tyto názvy naučit.

Pád (cāsus)

1. pád	<i>cāsus nōminatīvus</i>	nominativ	nom.
2. pád	<i>cāsus genitīvus</i>	genitiv	gen.
3. pád	<i>cāsus datīvus</i>	dativ	dat.
4. pád	<i>cāsus accūsātīvus</i>	akuzativ	ak.
5. pád	<i>cāsus vocātīvus</i>	vokativ	vok.
6. pád	<i>cāsus ablātīvus</i>	ablativ	abl.

Latinský ablativ v sobě zahrnuje český 6. pád (tzv. lokál) a 7. pád (tzv. instrumentál). Používání pádů v latině a češtině je často podobné, mezi oběma jazyky však jsou i odlišnosti.

Číslo (numerus)

jednotné	<i>numerus singulāris</i>	singulár	sg.
množné	<i>numerus plūrālis</i>	plurál	pl.

Rod (genus)

mužský	<i>genus masculīnum</i>	maskulinum	m.
ženský	<i>genus fēminīnum</i>	femininum	f.
střední	<i>genus neutrum</i>	neutrum	n.

SUBSTANTIVA

Substantivum je ve slovníku zapsáno v této podobě:

fēmina, nominativ singuláru	ae, genitiv singuláru	f. rod	žena význam
--------------------------------	--------------------------	-----------	----------------

Všechny uvedené údaje jsou nezbytné pro práci s latinským substantivem a nelze je odvodit. Je proto nutné se je naučit nebo vyhledat ve slovníku.

Latinská substantiva se dělí do **pěti deklinací**. Základním kritériem však není rod, jak je tomu v češtině, ale zakončení tzv. kmene na určitou samohlásku nebo na souhlásku. Termínem „kmen“ se označuje slovní kořen rozšířený o tzv. kmenový vokál. Z praktického hlediska je pro zařazení k deklinaci rozhodující **zakončení genitivu singuláru**, které je uvedeno ve slovníku.

	1. deklinace	2. deklinace	3. deklinace	4. deklinace	5. deklinace
genitiv singuláru	-ae	-ī	-is	-ūs	-ēī / -ēī
kmenový vokál	-ā-	-ō-	souhláska / ī-	-ū-	-ē-

Případné odchylky v genitivu se mohou vyskytnout u slov přejatých z řečtiny (viz 12. lekce)

Nominativ není pro zařazení do deklinace spolehlivým vodítkem. Slova se stejně zakončeným nominativem mohou totiž patřit do různých deklinací, např.:

<i>servus, ī, m.</i> „otrok“	2. deklinace
<i>corpus, oris, n.</i> „tělo“	3. deklinace
<i>exercitus, ūs, m.</i> „vojsko“	4. deklinace

Každá deklinace má svůj vzor nebo svoje vzory pro skloňování, viz příslušné lekce.

Tvary jednotlivých pádů se **zásadně** vytváří tak, že se od **genitivu singuláru odtrhne koncovka**, čímž vznikne tzv. **genitivní kmen**. K němu se pak přidávají **koncovky dalších pádů** (např. fēmin-ae > fēmin-).

ADJEKTIVA

Latina má dva typy adjektiv, které se označují podle deklinace, k níž patří a podle níž se skloňují:

- adjektiva 1. a 2. deklinace
- adjektiva 3. deklinace

Ve slovníku jsou uvedeny dva nebo tři tvary, které odpovídají zakončením pro jednotlivé rody, případně pády (např. *bonus, a, um* „dobrý“, *brevis, e* „krátký“).

Adjektiva 1. a 2. deklinace jsou ve slovníku zakončena na *-us, -a, -um* (např. *bonus, a, um* „dobrý“) nebo *-er, -(e)ra, -(e)rum* (např. *pulcher, chra, chrum* „krásný“). Ostatní adjektiva patří do 3. deklinace. Čtvrtá a pátá deklinace adjektiva nemají.

Adjektiva se stejně jako v češtině shodují v rodě, čísle a pádě se jménem, ke kterému náleží.

ZÁJMENA

Zájmena se dělí na několik druhů, podobně jako v češtině. Ve skloňování vykazují určité zvláštnosti, a proto je nelze zařadit k některé deklinaci. Jedná se o různorodou skupinu, viz jednotlivé lekce.

ÚVOD DO KONJUGACE

GRAMATICKÉ KATEGORIE

Latinské sloveso má gramatické kategorie osoby, čísla, způsobu, času a rodu. Proti češtině nemá latina jako samostatnou kategorii vid. Těmito kategoriemi jsou v plném rozsahu charakterizována slovesa v určitém tvaru (*verba finīta*) a částečně také slovesa v neurčitém tvaru (*verba infinīta*), která se rovněž označují termínem „jmenné tvary slovesné“ (např. infinitiv, participium, gerundivum apod.). Termíny spojené s gramatickými kategoriemi slovesa je nutné se naučit jako součást mezinárodní terminologie.

Osoba (persōna)

Latina má 3 osoby, které nemají speciální označení:

1. os.
2. os.
3. os

Číslo (numerus)

jednotné	<i>numerus singulāris</i>	singulár	sg.
množné	<i>numerus plūrālis</i>	plurál	pl.

Způsob (modus)

oznamovací	modus indicātīvus	indikativ	ind.
„spojovací“	modus coniunctīvus	konjunktiv	konj.
rozkazovací	modus imperātīvus	imperativ	imp.

Latina nemá podmiňovací způsob (tzv. kondicionál), ale na rozdíl od češtiny má konjunktiv, který vyjadřuje škálu různých významů (přání, zákaz, pobídku, podmínku,...).

Infinitiv

K těmto třem způsobům lze ještě přiřadit infinitiv:

infinitiv	modus īnfīnitīvus	infinitiv	inf.
-----------	-------------------	-----------	------

Latina má celkem šest infinitivů:

infinitiv přezentu aktiva	infinitiv přezentu pasiva
infinitiv perfekta aktiva	infinitiv perfekta pasiva
infinitiv futura aktiva	infinitiv futura pasiva

Čas (tempus)

Latina má celkem šest časů – jeden přítomný, dva budoucí a tři minulé.

přítomný čas	<i>tempus praesēns</i>	prézens	préz.
souminulý	<i>tempus imperfectum</i>	imperfektum	impf.
minulý	<i>tempus perfectum</i>	perfektum	pf.
předminulý	<i>tempus plusquamperfectum</i>	plusquamperfektum	plpf.
budoucí	<i>futūrum prīmum</i>	futurum I	fut. I
předbudoucí	<i>futūrum secūndum / exāctum</i>	futurum II	fut. II

Prézens, imperfektum, perfektum a plusquamperfektum se vyskytují v indikativu i konjunktivu, futurum I a II pouze v indikativu.

Rod (genus)

činný	<i>genus actīvum</i>	aktivum	akt
trpný	<i>genus pasīvum</i>	pasivum	pas.

Určujeme-li slovesný tvar, řadíme obvykle gramatické kategorie tak, jak je to uvedeno ve výčtu, např.:

laudō: 1. osoba singuláru indikativu přezentu aktiva, zkráceně 1. os. sg. ind. prez. akt.

JMENNÉ TVARY SLOVESNÉ

Jmenné tvary slovesné jsou odvozeny od sloves, ale nemají tvary pro jednotlivé osoby. Mají často také vlastnosti typické pro jména, některé z nich se mohou např. skloňovat. Mezi jmenné tvary slovesné patří:

příčestí	<i>participium</i>	participium	ptc.
gerundivum	<i>gerundīvum</i>	gerundivum	gerv.
gerundium	<i>gerundium</i>	gerundium	ger.
supinum	<i>supīnum</i>	supinum	sup.

Gerundivum, gerundium a supinum čeština nemá, a proto neexistují ani česká označení.

Participia má latina celkem 3: participium přezentu aktiva, participium perfekta pasiva a participium futura aktiva.

Participia, gerundivum a gerundium se skloňují. Supinum má pouze jeden tvar.

STRUKTURA SLOVNÍKOVÉHO HESLA

Sloveso je ve slovníku obvykle uvedeno v této podobě:

laudō, 1. os. ind. přezentu aktiva „chválím“	āre, infinitiv „chválit“	āvī, 1. os. ind. perfekta aktiva „pochválil jsem“	ātum supinum není český ekvivalent	chválit
--	--------------------------------	---	--	---------

Některá slovesa nemají slovesnou řadu úplnou, na místě chybějícího tvaru se píše pomlčka —.

Někdy je na konci slovesné řady uveden ještě tvar zakončený na *-ūrus* (tzv. participium futura aktiva). Bývá to zejména v případě, že od slovesa není doloženo supinum, od něhož se tento tvar tvoří, např. *vīvō, ere, vīxī, —, victūrus* „žít“.

Všechny údaje uvedené ve slovníku jsou nutné pro správné časování či interpretaci slovesného tvaru. Nelze je odvodit, a proto je nutné se je naučit nebo je vyhledat ve slovníku.

DĚLENÍ DO KONJUGACÍ

Latinská slovesa se dělí do čtyř konjugací podle zakončení kmene na určitou samohlásku nebo na souhlásku. Příslušnost ke konjugaci lze poznat podle zakončení prvních dvou tvarů uvedených ve slovníku (tj. 1. osoby indikativu přezentu aktiva a infinitivu přezentu aktiva).

	1. konjugace	2. konjugace	3. konjugace	4. konjugace
1. os. sg. ind. prez. akt.	-ō	-eō	-ō / -iō	-iō
infinitiv prez. akt.	-āre	-ēre	-ere	-īre
příklad	<i>laudō, āre</i> „chválit“	<i>moneō, ēre</i> „napomínat“	<i>legō, ere</i> „číst“ <i>capiō, ere</i> „chytat“	<i>audiō, īre</i> „slyšet“

Jak je patrné z tabulky, 2. konjugace má v 1. osobě *-eō* a v infinitivu dlouhé *-ē-* (*-ēre*), kdežto 3. konjugace má v první osobě *-ō* nebo *-iō* a v infinitivu krátké *-e-* (*-ere*).

PRÉZENTNÍ A PERFEKTNÍ SYSTÉM

Slovesné tvary lze rozdělit do dvou velkých skupin, na tvary tvořené od přítomného kmene (přítomný systém) a na tvary od dokonavého a supinového kmene (dokonavý systém). Přítomný systém je ve slovesné řadě zastoupen prvními dvěma tvary, dokonavý dalšími dvěma (tj. dokonavem a supinem). Podoba dokonavého a supina může být u některých sloves odlišná, např.:

<i>scrībō, ere, // scrīpsī, scrīptum</i>	psát
<i>pellō, ere, // pepulī, pulsum</i>	zahnat

Do přítomného systému patří:

- indikativ přítomného, dokonavého a futura I
- konjunktiv přítomného, dokonavého
- imperativ
- infinitiv přítomného
- participium přítomného aktiva, gerundium, gerundivum

Do dokonavého systému patří:

- indikativ dokonavého, plusquamdokonavého a futura II
- konjunktiv dokonavého, plusquamdokonavého
- infinitiv dokonavého, futura
- participium dokonavého aktiva, participium futura aktiva, supinum

Nejprve se budeme zabývat přítomným systémem a následně dokonavým systémem.